

A FELSŐOKTATÁSI INTÉZMÉNYEK REGIONÁLIS VIZSGÁLATÁNAK ELVI ÉS MÓDSZERTANI PROBLÉMÁI

I.

Korszakunk egyik tudományfejlődési sajátossága — a határterületi problémák kutatása mellett s részben ennek folyományaként: a témakörök szerinti tudománydifferenciálódás. E differenciálódási jelenség azonban, nyíltan vagy burkoltan, integrálódási folyamatra is utal. A témakör mint központi tartalmi mag magához vonzza a legkülönbözőbb (de egymást a témakör tekintetében kiegészítő) tudományágak e témában való integrálódását.

E folyamat természetes következménye, hogy egy-ugyanazon témakörnek a különböző tudománycsoportokban pandant-jai születnek, amelyek egymástól elsősorban a témakörre domináns tudománycsoport vezető szempontrendszerében különböznek. A bizonyító példák egész sora hozható fel e tétel igazolásául, itt elégedjünk meg a földrajztudományra is érvényes analógiákkal. Egyszerre él és virágzik pl. a *városföldrajz* és az *urbanisztika*, a *népességföldrajz* és a *demográfia*.

E tudomány szerveződési folyamat további sajátossága, hogy az adott gazdasági-politikai-társadalmi viszonyok konkrétan felmerülő új kérdéseire keres (az alap- és alkalmazott kutatások területén) megfelelő választ. Hogy továbbra is a földrajztudományi komplex (differenciálódási és integrálódási) jelenségeknél maradjunk: erre utal olyan földrajztudományi ágazatok viharos kialakulása és fejlődése napjainkban, mint a *fogyasztás földrajza*, a *munkaerő földrajza*, az *idegenforgalom földrajza* stb. Nem vitás, hogy az új ágazatok a témaköröket és a tudományos megközelítés fő módját jelölik meg. A földrajzi megközelítés azonban feltételezi, hogy a tartalomban és módszerekben más tudománycsoportok (pl. a demográfia, gazdaságtudomány, rendszerelmélet, történettudományok, szociológia, etnográfia stb.) is komoly — adott esetben azonban: *kiegészítő* jellegű helyet foglaljanak el.

A tudományfejlődés fent jelzett tendenciáit mintegy felerősíti a modern tervgazdasággal rendelkező államokban a tervezéstudomány egyre intenzívebb igénye a témakörök szerint csoportosuló szaktudományok ismereteinek felhasználása iránt. A tervezés, amely kénytelen az adott társadalmi-gazdasági valóság és a várható lehetőségek valamennyi főbb variánsával számolni (éspedig meghatározott társadalompolitikai stratégiai és taktikai célok összefüggésében), természetesen egyszerre igényli a társadalmi-gazdasági valóság minden egyes külön is tudományosan vizsgálható *témájának*, valamint e témák összességének, azaz *komplexitásának*, együttes kimunkálását.

E katalizátor-hatás is abban az irányban hat, hogy a szaktudományágak tovább differenciálódjanak, de a differenciálódás során ne veszítsék el a komplex közelítés szempontját. Ez egyben biztosíték is arra, hogy a témaközpontú új tudományágazat — e lehetőségek határain belül — sokrétű maradjon és ne

szakadjon el a társadalmi valóságot befolyásoló társadalmpolitikai döntések racionális információ-szükségleteitől.

A fentebb leírt tények hívták életre az *oktatásföldrajz* s ezen belül a *felsőoktatás-földrajz* témakör ma kibontakozóban levő tudományfejezette szerveződési folyamatát is.

E felsőoktatás-kutatásokkal összefüggő földrajzi közelítésmódok azonban legfeljebb az érdekesség szintjén egzisztálnának, ha időközben nem következett volna be az a változás, amelyet röviden a *regionalitás*, a *regionális fejlesztése* súlyának erősödésével lehet jellemezni a tervgazdaságban.

E szempontok előretörése egybeesik az új gazdasági mechanizmus célkitűzéseinek egyre fokozottabb érvényrejutásával. A szocialista tervgazdálkodás két dimenzióját — a *kalkulatív tényezőket* és az *időtényezőt* (éves, közép- és hosszútávú tervezés) ekkor egészíti ki a „harmadik dimenzió”: a *térbeli tervezés*.¹

Az 1960-as évek derekától a komplex regionális tervezés az ágazati tervezésnek lényegében egyenrangú társa lesz; egyben néha ellentmondásba is jutnak egymással. A területi tervezés eleme minden jelentősebb európai szocialista ország tudománycsoportjaiban megjelenik, így a szovjet tervezéstudomány és gazdaságföldrajz egyik vezető témájává is lesz. A szovjet „komplex, regionális gazdaságföldrajzi kutatások szoros kapcsolatban állnak a termelőerők optimális területi hasznosításával, az ország gazdasági körzetesítésével, a körzetek ésszerű, az egész társadalom számára legnagyobb hasznot nyújtó fejlesztése érdekében.”² A szovjet körzetkutatási irányzat oly kitűnő elődökre pillanthat vissza, mint pl. N. N. BARANSZKIJ, a gazdaságföldrajz-művelők egyik doyenje és megjelenik benne a *munkaerőföldrajz* aspektusa is, elsősorban M. Ja. SZONYIN munkássága révén.³

A regionális, rayonális vagy körzetkutatások azonban nemcsak a szocialista országokban törnek utat maguknak: jellemző elvként és kutatási szempontként élnek a fejlett tőkésállamok (pl. Amerikai Egyesült Államok, Franciaország, Japán) és a fejlődő országok (pl. Brazília) tervezéstudományi és gazdaságföldrajzi vizsgálataiban. Nemzetközi társasága is van e témának: a *Regional Science Association*, de konferenciákon foglalkozik vele a *Nemzetközi Közgazdasági Társaság* is. Az ENSZ Társadalomfejlesztési Kutatóintézetének külön regionális fejlesztési kutatóprogramja van, amelynek megvalósítója e kérdés kiváló szaktekitélye, A. R. KUKLINSKI professzor.⁴

A hazai regionális tervezés (és kutatás) egyik fő célját az egyes régiók közötti gazdasági és infrastrukturális kiegyenlítődés elősegítésében lelhetjük meg.⁵ Ez egyben feltételezi, hogy a gazdaságföldrajzi egységek (régiók, rayonok) specializálódnak is, azaz saját gazdasági, természeti sajátosságait figyelembe véve fejlődnek majd.⁶

¹ Palotás Zoltán: „A harmadik dimenzió” és a mechanizmus. Magyar Nemzet, 1967. dec. 28-i szám, 3. old.

² Pécsi Márton, Petri Edit, Katona Sándor: A szovjet földrajztudományok fejlődése. Földrajzi Közlemények 16 (92): 1—20 (1968)

³ Baranszkij, N. N.: Ekonomicseszkaja geografija. Ekonomicseszkaja Kartografija. Izd. Geografiz, Moszkva, 1960. — Szonyin, M. Ja.: Aktual'nüje problemü ispol'zovanije rabocsej szili v. SzSzSzR. Izd. „Müszl”, Moszkva, 1965.

⁴ Idézi Andorka Rudolf: Az ENSZ Társadalomfejlesztési Kutatóintézetének regionális fejlesztési kutatási programja. Gazdaság 4: 118—120 (1970)

⁵ Lázár György: A népgazdaság területi szerkezetének fejlődése és néhány időszerű problémája. Gazdaság, 3: 1—20 (1969)

⁶ Huszár István: A gazdasági fejlődés területi vonásai és a területi statisztika. Területi Statisztika, 19: 1—8 (1969)

Hazánkban a gazdaságföldrajz kutatók és a természettudományi szakemberek 6—10—12 gazdasági övezetről beszélnek. A „Magyarország gazdaságföldrajza” c. műben pl. 10, a „Magyarország természeti és gazdasági földrajza” című gyűjteményes kötetben pedig 6 régiót különböztetnek meg.⁷ Az utóbbi mű felosztásánál maradvány, ma már felvehető, hogy 3 gazdaságilag fejlettebb régió (ezek: a központi iparvidék Budapesttel, az Északi iparvidék Miskolccal és Észak-Dunántúl Győrrel) és 3 relatíve kevésbé fejlett régió (a Tiszavidéki körzet Debrecennel, a Dél-Alföldi körzet Szegeddel és a Dél-Dunántúli körzet) van az országban.

Az új gazdasági mechanizmus előtt természetes jelenség volt, hogy a lakosság a relatíve fejletlenebb régiókból a már fentebb jelzett 3 iparilag-gazdaságilag „erősebb” területre vándorolt. 1960—1967 között mintegy 1,5 millió ember változtatott így munka- és lakóhelyet.⁸

A gazdasági irányítás reformjának decentralizáló jellegű iparfejlesztési programjai — amelyeknek célja többek között a munkahelyeknek a lakóhelyekhez való telepítése, azaz az „ingázás” és a *munkaerő térbeli mobilitásának* (migrációjának) csökkentése volt, valamint néhány szerencsés gazdaságföldrajzi esemény (pl. a Szeged környéki olajmedence hasznosítása) — együttes hatásként önmagában is változtatott ezen az eddig egyértelműen ható tendencián. A gazdaságpolitikai célkitűzések eredményessége tehát a migráción is lemérhető.

A mára jellemző területfejlesztési elveknek további szerves részét képezik a *településfejlesztési tervek* is. E „megtervezett urbanizáció” célja, hogy ellensúlyozza a főváros, illetve a budapesti agglomeráció dominanciáját és az egyes gazdasági régiók már fentebb jelzett „fővárosai” (az ún. *kiemelt felsőfokú központok*) mellett a régiókban — gazdasági és kulturális szinten — jelentős szerephez jutó *felsőfokú központok* (ezek a tervek szerint: Békéscsaba, Kaposvár, Kecskemét, Nyíregyháza, Székesfehérvár, Szombathely és Szolnok), valamint a *részleges felsőfokú központok* (a célkitűzések alapján: Baja, Dunaújváros, Eger, Hódmezővásárhely, Nagykanizsa, Salgótarján, Sopron, Szekszárd, Tatabánya, Veszprém és Zalaegerszeg) — tervszerű fejlesztését szorgalmazzák.⁹

Kézenfekvő a gondolat, hogy a terület- és településfejlesztési irányelvekkel egyetértésben kell az ország *felsőoktatási intézményhálózatát* is fejleszteni. A feladatokat akár gazdaságpolitikai, akár urbanizációs oldalról szemléljük, vitathatatlan: mindkét tervezési célkitűzés-sor fontos feltétele a régiók értelmiség-góciainak (s ezen belül: értelmiségképző intézményeinek) a tervekkel összehangolt kialakítása és telepítése.

Nyilvánvaló, hogy e célkitűzés jegyében a már kiépült felsőoktatási intézményrendszer mai tényleges földrajzi elhelyezkedését gyökeresen felforgatni nem lehet és el kell fogadnunk a történetileg már kialakult helyzetet, a racionális és az ésszerű érvekkel még nem indokolható elemekkel egyetemben. (Utóbbira egy példa: nem bizonyos, hogy a *Kertészeti Egyetem*, amely Budapesten működik, e szakterület szempontjából az optimális helyen létesült. Ittlétét ma már — költséges átszervezés nélkül — aligha lehet megkérdőjelezni.)

Az összehangolt városfejlesztési és területfejlesztési tervek lényegében perspektivikusan megjelölik a *felsőoktatás-fejlesztés jövőendő lehetséges helyeit*, sőt — a

⁷ Magyarország gazdasági földrajza. (Szerk.: Radó Sándor) Bp. 1963. — Magyarország természeti és gazdaságföldrajza. (Szerk.: Udvarhelyi Károly) Bp. 1968.

⁸ Palotás Zoltán: Gazdasági fejlődésünk térbeli aspektusa. Magyar Nemzet, 1967. dec. 29-i szám, 3. old.

⁹ Bondor József: A területfejlesztés tervezése, szabályozása. Magyar Hírlap, 1972. február 20-i szám, 2. old.

régió gazdasági profiljával összhangban — a leendő *felsőoktatási intézmény szakterületét* is. A kiemelt felsőfokú központok — Győr kivételével — már ma egytől egyig *egyetemi városok*. A felsőfokú központok és a részleges felsőfokú központok városnévsorában még találunk oly neveket, amelyekben ma még csak kisebb felsőoktatási intézmény működik, vagy még nincs felsőoktatási intézményük. E városok lehetnének a felsőoktatás további létesítményeinek színhelyei. Ide sorolandó: Győrön kívül Békéscsaba, Kaposvár, Kecskemét, Székesfehérvár, Szombathely, Szolnok, Hódmezővásárhely, Nagykanizsa, Salgótarján, Szekszárd, Tatabánya és Zalaegerszeg.

A regionalitás elvének érvényesítése és a felsőoktatási intézmények hatékonyságának növelése érdekében is fontos lenne, ha egy gazdasági régió felsőoktatási gócai — gazdasági, adminisztratív, oktatásintegráló szempontból — egymással kooperatív, koordinatív kapcsolatra lépnének: lehetőleg az adott terület vezető egyeteme (a főváros esetében: egyetemei) szervező-összefogó tevékenységének égisze alatt.

Ha ez létrejönne, nyilván ellentmondás is keletkezne: a felsőoktatási intézmények szakágazati struktúrája és a gazdasági régiók szerinti struktúra között fellépő érdek- és szempontellentét. E jelenség analóg azzal a gyakorlati tanulással, amelyet vezető közgazdászaink így fejeznek ki: az ágazati koncepcióval szemben ma a regionális szintézis kerül előtérbe.¹⁰ A súlyponteltolódás itt sem mentes a bonyodalmaktól.

Úgy vélem, hogy a felsőoktatási intézmények területi elhelyezkedésének néhány — éppen csak felvetett — kérdése is megmutatja (amely egyébként korántsem azonos a felsőoktatás földrajzának következőkben kifejtendő tárgykörével, mert utóbbi lényegesen több a felvetett szempontoknál): a *felsőoktatás* területi vizsgálata mint problémakör élő és valóságos. Összefüggéseiben pedig szorosan kapcsolódik a tervezés- és gazdaságtudományhoz. Különösen élesen mutatkozik ez meg, ha a témát az *infrastruktúra fejlesztésének* és a *munkaerőpolitika* összefüggésében is megvizsgáljuk.

Az *infrastruktúra* a gazdaságtudomány egyik legvitatottabb és legsokféleképpen értelmezett terminus technicus. Nincs még átfogó definíciója.¹¹ *Jochimsen* a társadalmi felépítmény egészét idesorolja,¹² *Csernok* Attila a közlekedési, kereskedelmi, egészségügyi, *kulturális*, kommunális és lakás-állóalapok területére vonatkozó beruházásokat számítja ide.¹³ *Háy* László ennél többet, a termeléssel közvetlenül összefüggő beruházásokat is, mint pl. a közlekedési és hírközlési berendezéseket, villamos-távvezetékek létesítését stb. Valamennyi idézett részletező definícióban azonban közös, hogy a *kulturális beruházások* (ezen belül pedig az *oktatási beruházások*) az *infrastruktúra* részei.

Talán legszimpatikusabb az a definíció, amelyet Ny. A. UTYENKOV adott az *infrastruktúráról*¹⁴. Ő e fogalmat eleve három részre osztja: 1. termelői, 2. szociális, 3. különleges (honvédelmi) *infrastruktúráról* szól. A *termelői infrastruktúra*, UTYENKOV szerint „a műszaki létesítmények olyan komplexuma, amely biztosítja egy adott területen az ipari és mezőgazdasági vállalatok telepítéséhez és eredményes működéséhez szükséges anyagi-műszaki feltételeket”, viszont a *szociális infrastruktúrán* a létesítmények, vállalatok és intézmények olyan komplexumát érti,

¹⁰ *Enyedi*. György: Népgazdaságunk területi fejlődésének problémái. Valóság, 12 (Dec.) 1—13 (1969)

¹¹ *Háy* László: A népgazdaság infrastruktúrájának kérdéséhez. Társadalmi Szemle, 26: 43—47 (1971).

¹² *Jochimsen*, R.: Theorie der Infrastruktur. Verlag Mohr, Tübingen, 1966

¹³ *Csernok* Attila: Gazdaságpolitikai célok a nemzeti jövedelem felhasználásában. Közgazdasági Szemle, 13: 847—861 (1970)

¹⁴ *Utyenkov*, Ny. A.: Az infrastruktúra mint a területfejlesztés tényezője (Az „Infrastruktúra” c. kötetben, Bp. 1972.) 309—319. Idézetek: 309, ill. 310. old.

„amelyek egy körzet... társadalmi termelésben résztvevő népessége számára biztosítják a szük-
séges, megfelelő élet- és kulturális körülményeket.” Utóbbihoz tartozna: a lakás, a vendéglátó-
ipari és kereskedelmi vállalatok, a helyi közlekedés, a szanitáció, az egészségügyi intézmények,
a különféle iskolatípusok és iskola előtti és utáni nevelési és közművelődési intézmények, a tudomá-
nyos kutatási szervezetek, a posta- és táviróellátás, a pénzintézetek, sportlétesítmények stb.
kategóriája.

Az *infratsztrukturális fejlettség és ellátottság* (s ezen belül az iskolai hálózat) kér-
dése a *makroökonómiai* (össznépgazdasági), *mezoökonómiai* (regionális), és *mikro-
ökonómiai* (helyi, vállalati) tényezők között egyaránt jelentős szerepet játszik.¹⁵
Az infrastrukturális beruházások 1 foglalkoztatottra jutó évi összege igen jelen-
tős és „... az infrastrukturális eszközlekötés területileg is differenciálódó hatása
kimutatható befolyást gyakorol az egyes ágazatok és vállalatok fejlesztésének
népgazdasági szintű hatékonyságára.”¹⁶ Ugyancsak LAZÁR idézi, hogy 1965-ben
1 foglalkoztatottra a gépiparban 90 ezer Ft, a könnyűiparban 60 ezer Ft álló-
eszköz-beszerzés jutott, míg az infrastrukturális eszközlekötések értéke 100 ezer
Ft/1 foglalkoztatott volt, azaz felülmúlta a fenti két iparág adatait.

Többen vallják, hogy az infrastrukturális beruházások a régiók közötti egyen-
lőtlenségek felszámolásának igen fontos eszközei, sőt ENYEDI szerint: „Amiben
a területi különbségek *leginkább* csökkentésére kerülhetnek, az a lakosság elemi
egészségügyi, *kulturális* és kommunális (ivóvíz, villany, út) ellátása.”¹⁷

E társadalompolitikai célkitűzés megvalósulását HUSZÁR István így jellemzi:
„Az infstrukturális beruházások közül a körzeti és a szakorvosi hálózat fejleszté-
sekor, iskolák, óvodák létesítésekor *érvényesült* a törekvés, hogy a lakosság
az ország minden területén nagyjából azonos feltételekkel rendelkezzen ezekben
az ellátási ágazatokban.”¹⁸ A kommunális ellátásra fenti megállapítás HUSZÁR
szerint sem érvényes. Érdekes tudományos feldolgozási szempont lehetne,
mennyire áll az iskolákról általában elmondott törvényszerűség a felsőoktatási
beruházásokra is — természetesen a regionális szempontokat és az egyes felső-
oktatási intézmények beruházási igényeit, szükségleteit is figyelembe véve az
elemzésnél.

Úgy vélem, nem szorul különösebb bizonyításra, hogy egy a regionális (és
ágazati) nézőpontokat egyaránt figyelembevevő (felsőoktatási) infrastrukturális
beruházási rendszer mekkora szerepet játszhat az egyes régiók gazdasági, tár-
sadalmi súlyának nivellálásában. E szempontrendszer *felsőoktatási vetülete* pedig
a fent elmondottak szerint aligha hanyagolható el a továbbiakban.

Az infrastruktúra térbeli alakulása és a felsőoktatás fejlesztésének térbeli
szempontjai közötti összefüggés feltárása mellett igen jelentős elméleti probléma
a *regionális munkaerőpolitika, valamint kvalifikált munkaerők régiók szerinti
képzésének, továbbképzésének, szakmai-társadalmi beilleszkedésének és térbeli
mobilitásának az együttes vizsgálata.*

A földrajztudomány eddig is fogékony volt e probléma, igaz, szűkebb körű
közelítésére. Jó példa erre a *Magyar városok* című gyűjteményes munka művelő-
désügyi fejezete,¹⁹ vagy LETTRICH Edit tanulmánya: *Az urbanizálódás Magyar-*

¹⁵ Kőszegi László: A gazdaság térbeli tervezése az új mechanizmusban. Földrajzi Közlemények
15 (91): 25–44 (1967)

¹⁶ Lázár i. m. 18. old.

¹⁷ Enyedi i. m. 10. old.

¹⁸ Huszár i. m. 5. old.

¹⁹ Magyar városok (Szerkesztette: Dallos Ferenc és Szabady Egon) Bp. 1966.

országban. Ezen utóbbi rendkívül tanulságos adatokkal szolgál a főváros túlságosan is domináns szerepéről a munkaerők koncentrációjánál a hazai ipari és az „egyéb” keresők Budapestre tömörítéséről. (1960-ban a népesség 18,1%-a élt a fővárosban, de a közszolgáltatásban dolgozók 31,7%-a!)²⁰

Más vizsgálatok, mindenekelőtt LUKÁTS Jenő és SÍPOS Istvánné dolgozatai kimutatták: az értelmiségi graduált rétegek (LUKÁTSnál: az orvosok, SÍPOSNÉNál: a tanárok) szakmai, illetőleg térbeli mobilitása országrészenként nagy különbségeket mutat.²¹

SÍPOSNÉ adatai szerint a végzett bölcsész és természettudományi képzettségű tanárok szakmai mobilitása lényegesen kisebb a vizsgált vidéki egyetemek hatókörében, mint a fővárosban.

Nem lényegtelenek ezek a szempontok önmagukban sem, de a régiók arányos fejlesztésének koncepciójának vizsgálatánál még külön hangsúlyt kaphatnak. A munkaerőforrások felhasználásának és a foglalkoztatottak struktúra-változásának regisztrálásában (és tervezésében) kiemelt kérdés lehet a fiatalok felsőfokú intézetekbe kerülésénél és a végzett diplomások munkábaállításánál megmutatózó rayonális különbségek beható elemzése. Ha a régiók szintjén túl e problémakört nemzetközileg — pl. az európai szocialista országok közötti viszonylatban is — megvizsgáljuk, mint ezt a KGST Közgazdasági Állandó Bizottsága egyik Budapesten tartott szimpozionján javasolták, újabb — immár *territoriális* jellegű komparatív adatokhoz jutunk, amelyek a hazai fejlődés értékelésében is fontos tanulsággal szolgálhatnak.²²

II.

Az előbbiekben azt kívántam bizonyítani, hogy a *felsőoktatás területi* vizsgálata, mint újabb pedagógiai—földrajztudományi problémakör, a gazdaságfejlődés és a társadalompolitika több vonatkozásában is élő realitás. Azt is szerettem volna felvázolni, hogy — földrajzi oldalról a *gazdaságföldrajznak* és a *népességföldrajznak* mintegy határterületként fogható fel e vizsgálati szempont. A felvetés azonban nem jelenti azt, hogy kizárólag a gazdaságföldrajzból és népességföldrajzból indokolható az új témakör létjogosultsága, vagy hogy csak a felsőoktatási pedagógiai tervezéstudomány, gazdaságtudományok és demográfia lehetnének a témában domináns e szempontrendszer kiegészítő segédtudományai. A felsőoktatásterületi vizsgálatában objektíválható *tartalmi* lehetőségek a fenti példákön messze túlmutatnak.

A *gazdaságföldrajzi* vonatkozásokról az első részben szoltam. Ezekkel való kapcsolata vitathatatlan. A továbbiakban a felsőoktatás területi vizsgálatának más földrajzi fejezetekkel való kapcsolatát jellemzem.

A *településföldrajzzal* (mindenekelőtt: a *városföldrajzzal*) kétféleképpen is összefügg: 1. *leíró földrajzi viszonylatban* (az adott város földrajzi elhelyezkedésében és struktúrájában milyen helyet foglalnak el a felsőoktatási intézmények; a város mely főrészéhez kapcsolódik vagy önálló életet él-e a városon belül — pl. az ún. „campus-egyetem”-ek esetében); 2. abban a vonatkozásban: mekkora a szerepe a város urbanizációs fejlődésében és karakterisztikumában. Segédtudományait itt: a városszociológia és urbanisztika.

²⁰ Lettrich Edit: Urbanizálódás Magyarországon. (Földrajzi Kiadványok 5.) Bp. 1965.

²¹ Lukáts Jenő: Az orvosok strukturális viszonyainak néhány kérdése. Népegészségügy, 52: 4—21 (1971) — Sipos Istvánné: Fiatal középiskolai tanárok szakmai beilleszkedése (Kutatási Beszámoló) FPK, Budapest, 1972.

²² Timár János: Foglalkoztatási politika a szocialista országokban. Gazdaság 2: 4. sz. 69—81 (1968)

A népességföldrajz vonatkozásában mindenekelőtt a demográfiai folyamatok és a felsőoktatás expanziója közötti összefüggés valamennyi kapcsolata érdemelne figyelmet. A demográfia a kínálkozó segédtudományi partner.²³

Térképészeti szempontból a gazdaságföldrajzi kartográfiai anyagon belül kell helyét keresnünk: mindenekelőtt felsőoktatási intézmények térbeli elhelyezkedésének, nagyságrendjének, vonzás-területének; jellegének és a területi gazdaságföldrajzi átvázolt anyagnak együttes kartográfiai feldolgozásában.

Történeti földrajzi aspektusból a politikai és gazdaságtörténeti földrajz önálló fejezeteként szerepelhet és a térbeli és időbeli fejlődés kulturális súlypontjainak meghatározásánál.

Helye lehet az egyre inkább *strukturális felfogást* tükröző *szociálgeográfiai* irányzaton belül is.

Maga a *felsőoktatás területi vizsgálata* azonban, sajátos kérdésfelvetése, módszere, indexei révén — elsősorban nem a meglévő földrajzi ágazatok részének tekintendő, hanem a felsőoktatás tudományos művelése egyik elemének. Létjogosultságát pedig — a módszertani apparátus és a tartalom különbségén kívül — az oktatástervezésben és gazdaságtudományokban betöltendő szerepe szabja meg.

III.

Sokszor hivatkoztam e dolgozat keretén belül a *módszerre*, amely a téma közéletisének útját és a probléma vizsgálhatóságának határait egyaránt meghatározhatja.

A módszertani apparátus sem a semmiből keletkezett. A legjobb vezető demográfusok és földrajzkutatók régen lerakták már alapjait.

A módszereknél mégis kiemelkedő szerepet kell szánni további *mutatószámok* kimunkálásának. Az oktatásföldrajzban kitűnően használható pl. minden mutatószám, vagy abszolút szám, amely a *Magyar városok* c. kiadvány művelődésügyi fejezetében szerepel a 622—669. oldalon. Itt több mint 60 statisztikai mennyiségi és minőségi ismérv szerint kísérlik meg a szerzők az oktatásügyi helyzet felmérését az egyes városokban.

A felsőoktatásra érvényes adatgyűjtés szempontjai a következők voltak:

- a felsőoktatási intézmények száma
- a karok száma
- a nappali tagozatokon beiratkozott egyetemi (főiskolai) hallgatók száma
- az esti tagozatokon beiratkozott egyetemi (főiskolai) hallgatók száma
- a levelező tagozatokon beiratkozott egyetemi (főiskolai) hallgatók száma
- a férfi- és nőhallgatók száma, aránya
- a diákotthonokban lakó egyetemi (főiskolai) hallgatók száma
- ugyanezek aránya a nappali tagozatos hallgatókhoz képest, százalékban kifejezve
- a menzákon étkezők száma
- ugyanezek aránya a nappali tagozatos hallgatókhoz képest, százalékban kifejezve
- az ösztöndíjban részesülő egyetemi (főiskolai) hallgatók száma
- ugyanezek aránya a nappali tagozatos hallgatókhoz képest, százalékban kifejezve
- a helyben lakó egyetemi (főiskolai) hallgatók száma
- a nem helyben lakó egyetemi (főiskolai) hallgatók száma.

TIMÁR János dolgozatában²⁴ — a foglalkoztatási politika összefüggésében — pl. többek között a következő mutatószámokat, ill. abszolút számokat veti fel:

- az 1000 munkásra és alkalmazottra jutó *szakemberek* száma
- a felsőfokú végzettségűek száma

²³ Clarke, J. L.: *Population Geography*. Pergamon Press, Oxford, 1966.

²⁴ Timár i. m.

- a műszaki végzettségük (pl. okleveles mérnökök) aránya a nem mezőgazdasági ágakban, és szorosabban véve: az iparban foglalkoztatottak között
- az iparban foglalkoztatottak átlagos iskolázási ideje stb.

Az „*Oktatási adatok gyűjteménye*” című KSH kiadványban szereplő területi oktatási mutatószámokat megyei bontásban vizsgálja JÓZSA és SZABOLCSI egyik dolgozata.²⁵ SZABADY Egon az átlagos bruttó iskolai élettartam változásait, az aktív keresők oktatási rátáját vizsgálja egyik munkájában, számos újszerű mutató segítségével.²⁶

A példák további sorát említhetném még a továbbiakban, de a fenti minták is jelzik, hogy a vizsgálati területünkre vonatkozó mutatók *többsége* már régen létezik, csak a felsőoktatás területi vizsgálatának szervezett megindulásánál élni kell velük.

Ugyanakkor e példákból is kitűnik, hogy további mutatószámok kidolgozására is szükségünk lesz, ha a felsőoktatásterületi vonatkozásának tartalmát sokrétűen és a legfontosabb (*gazdasági, történelmi, városföldrajzi*) összefüggéseknek megfelelően akarjuk művelni.

Különösen hiányzanak a *denzitási mutatók, intenzitási viszonyszámok, regionális és városföldrajzi* értelemben egyaránt. Néhány lehetséges szám és index:

1. az egyetemek (főiskolák) száma régióként
2. az egyetemek (főiskolák) karainak száma régióként
3. az egyetemek (főiskolák) karainak, tagozatainak szakmai összetétele régióként
4. az egyetemi (főiskolai) tanszékek, intézetek, működő alapegységek (pl. kutatócsoportok) száma és ágazati összetétele régióként
5. az egyetemi (főiskolai) hallgatók száma 1000 km²-re vetítve régióként
6. a nappali tagozatú egyetemi (főiskolai) hallgatók száma 1000 km²-re vetítve régióként
6. a nappali tagozatú egyetemi (főiskolai) hallgatók száma 1000 km²-re vetítve régióként
7. az esti tagozatú egyetemi (főiskolai) hallgatók száma 1000 km²-re vetítve régióként
8. a levelező tagozatú egyetemi (főiskolai) hallgatók száma 1000 km²-re vetítve régióként
9. az egyetemi hallgatók száma 1000 km²-re vetítve régióként
10. a főiskolai hallgatók száma 1000 km²-re vetítve régióként
11. az 1—10. alatt jelzett mutatók olyan változtatása, amelynél a régió vagy az 1000 km² helyett 100 000 lakos az irányítási alap, régióként
12. Az összes egyetemi (főiskolai) hallgatók $\%$ -os aránya az adott városban, e város évközi népességéhez képest (*bruttó diáksűrűségi arányszám*)
13. A városban lakó egyetemi (főiskolai) hallgatók $\%$ -os aránya egy adott városban, e város évközi népességéhez viszonyítva (*nettó diáksűrűségi arányszám*)
14. Az 1 foglalkoztatottra jutó *tisztított* (csak felsőoktatási beruházásokra vonatkoztatott) infrastrukturális kiadások értéke egy adott évben, régióként

²⁵ Oktatási adatok gyűjteménye. Statisztikai Időszaki Közlemények, 199' kötet, KSH, Budapest, 1971. — Józsa Ödön, Szabolcsi Szabolcs: Oktatási rendszerünk területi különbségei és a továbbtanulási arányok alakulása. Magyar Pedagógia, 1972. 1. szám, 15—22. old.

²⁶ Szabady Egon: A népesség oktatási szintje és a közoktatás fejlődése Magyarországon. Demográfia, 9: 48—56 (1966)

15. Ugyanezen arányszám, megyék és városok szerint
16. Az oktatás különböző fokozataiban (alap-, közép- és felsőfokú képzésben) részesülő diákok %-os megoszlása (az összes képzésben részesülőkhöz képest, régióként)
17. Az adott városban, régióban honos egyetemi, főiskolai hallgatók aránya 100 ezer lakosra vetítve régióként, 10 ezerre városként
18. Más régióban honos egyetemi, főiskolai hallgatók száma 10 ezer lakosra vetítve városként, ill. 1000 km²-re és 100 ezer lakosra vetítve régióként
19. Az egyetemi diplomával rendelkezők száma 100 ezer lakosra vetítve régióként stb.

A *denzitási* (és a fentebb leírt *strukturális*) mutatók további kidolgozásának csak néhány lehetőségét vázoltam fel. Tehát ezek is jelzik, hogy e mutatók a különböző regionális, demográfiai, felsőoktatási ágazati, településföldrajzi, infrastrukturális és gazdasági adatokhoz viszonyítva az adott valóság feltárássának más módját is jelenthetik és segítséget adhatnak egy-egy gazdasági régió *kulturális* profiljának konkrétabb megfogalmazásához.

Van a felsőoktatás területi vizsgálatának egy másik, a városföldrajzzal és városzociológiával szorosan összefüggő vetülete is, amelyet röviden úgy lehetne jellemezni, hogy az egyetem, főiskola, egyetemi városrész mekkora hányadát adja a város beépített területének; milyen a kapcsolata a városmaghoz (a centrumhoz); önálló (campusjellegű) települési egység-e; milyenek a közlekedési (megközelítési) viszonyai; mekkora az egyetemi (főiskolai) településkomplexum nappali, ill. éjszakai („alvó”) népessége; mekkora e kétféle laksűrűség aránya a város igazgatási vagy teljes beépített területének laksűrűségéhez képest. E kérdések — úgy vélem — szintén nem érdektelenek és a témakör tartalmához tartozó újabb vizsgálati mutatókat igényelnek.

Magától értetődően e mutatók és a kialakított szempontrendszer nemzetközi összehasonlításra, vagy más országok felsőoktatásföldrajzi vizsgálatára még inkább alkalmasak. A gazdasági régiók szerinti összehasonlítás mellett — különösen! a közép- és a nagy kiterjedésű országoknál, ott, ahol lehetséges — a *tag-államok* szerinti (tehát lényegében: politikai földrajzi) és a gazdasági területi vizsgálati szempont is felmerülhet (pl. Szovjetunió, az NSZK, India, Kanada, Ausztrália vagy az Amerikai Egyesült Államok esetében).

A felsőoktatásterületi vizsgálati mutatókat sokféle változóval kell összevetni ahhoz, hogy a tervezés számára értékelhető összefüggéseket találjunk a bonyolult gazdasági-társadalmi-demográfiai szerkezet (és trendek), valamint a felsőoktatás területi fejlődése között. Elkerülhetetlen éppen ezért e kérdések *időbeli* vizsgálata is.

A legfontosabb változók, amelyekkel a felsőoktatásföldrajzi nyers és tisztított adatokat össze kell vetnünk: a demográfia vezető szempontjaira, a demográfiai struktúrára, a társadalmi mobilitásra, a gazdasági aktivitás nagyságára és terjedelmére, valamint struktúrájára, a termelési lehetőségekre, az iskolai végzettségre, a lakásviszonyokra, az egészségügyi ellátásra, a kulturális szolgáltatásokra és a kommunális létesítményekkel való ellátottságára vonatkoznak.

Ezen adatok között kevés a teljesen normális eloszlású — ezért matematikai statisztikai apparátusra; mindenképp transzformációkra van szükség. A *mátrix-transzformációk* használata, a *regressziós modellek felállítása*, a *korreláció számítás* — elmélyültebb analízis esetén — szinte kötelező, de igen költséges és munkaigényes eljárás. (Bár a komputertechnika korában korántsem megoldhatatlan.)

A módszertani közelítésre kiváló analógia P. COMPTONnak a nagy városok bel-földi vándorlási jellemzőinek elemzésére tett kísérlete²⁷ vagy a (regionális oktatás-tervezés esetén) *szimulációs modellek alkalmazása*.²⁸

E dolgozatnak nem lehet feladata a matematikai statisztikai apparátus területéről vett módszertani példák bizonyítása. A bevezetendőnek vélt néhány új mutató szükségességének (és használhatóságának) bizonyítására két számítási példát azonban közlök a *függelékben*.

A dolgozatban foglalt szempontok főleg a felsőoktatáskutatókat foglalkoztatják. Különösen kiemelt problémának tartják, hogy több fontos felsőoktatási intézménynek nincs megfelelő vagy csak csonka a gazdaságföldrajzi háttere, és az oktatási és kutatási kapacitás földrajzi megoszlása egyenlőtlen, egy gazdaságföldrajzi egységen belül nem koordinált, erősen széttagolt.

Mint ZIBOLEN Endre írja: „Ezek a negatív körülmények is megokolják, hogy alaposan foglalkozzunk felsőoktatásrendszerünk struktúrájának kérdésével, gondal kutassuk az intézményközi területi és szakági együttműködés fokozásának kérdéseit.”²⁹

A felsőoktatásterületi vonatkozásai mint problémakör a képzéskutatási és oktatáspolitikai döntések egyik fontos előkészítő láncszeme lehet, ha problémafelvetését nem a tudományos öncélúság, hanem az adott társadalom valósága határozza meg.

FÜGGELÉK

1. tábla

Magyarország egyetemi, főiskolai hallgatóinak száma gazdasági régióként az 1970/71-es tanévben, valamint e régiók néhány jellemző adata 1970-ben

Régió	Terület (km ² -ben)	Lakosság (1000 főben)	1 km ² -re jutó laksűrűség	Egyetemi, főiskolai hallgatók száma (1000-ben)	100 ezer lakosra jutó egyetemi, főiskolai hallgató
1. Központi iparvidék (Budapesttel)	11,293	3,199	283,2	44,9	1403
2. Északi iparvidék (Miskolccal)	13,430	1,370	102,0	5,3	386
3. Észak-Dunántúl (Győrrel)	18,073	1,664	92,0	5,2	312
4. Tiszavidéki körzet (Debrecennel)	17,718	1,572	88,7	8,5	540
5. Dél-Alföld (Szegeddel)	18,294	1,461	79,8	10,9	746
6. Dél-Dunántúl (Péccsel)	14,226	1,048	73,6	5,9	562

²⁷ Compton, P.: A nagyvárosok belföldi vándorlási jellemzőinek többváltozós elemzése. *Demográfia*, 12: 273—306 (1969)

²⁸ Hyrenius, H.: *New Technique for Studying Demographic-Economic-Social Interrelations*. Göteborg, 1965.

²⁹ Zibolen Endre: Egyetemeink és főiskoláink területi megoszlása. *Népszabadság*, 1972. február 23-i szám.

2. tábla

15 magyar város jelenlevő lakosságára, valamint egyetemi, főiskolai lakosságára vonatkozó adatok*

Város	Lélekszáma (1000 főben)	Egyetemi, főiskolai hallgatók száma (1000 főben)	A bruttó diáksűrűségi arányszám (‰-ban)	Diáksűrűségi rangsor
Budapest	1940,2	41,1	2,1	11.
Miskolc	173,0	2,6	1,5	12.
Debrecen	155,1	5,6	3,6	5.
Szeged	118,5	7,2	6,1	2.
Pécs	145,3	5,4	3,7	4.
Dunaújváros	44,2	1,1	2,5	8.
Eger	45,2	1,6	3,5	6.
Gödöllő	21,0	2,1	10,0	1.
Győr	87,1	0,3	0,3	14.
Keszthely	16,7	0,8	4,8	3.
Kecskemét	77,5	1,7	2,2	10.
Nyíregyháza	70,6	2,4	3,4	7.
Sopron	45,0	0,5	1,1	13.
Székesfehérvár	74,5	0,2	0,3	15.
Veszprém	35,2	0,8	2,3	9.

* A számítás alapjául szolgáló források mindkét táblánál: Oktatási adatok gyűjteménye. Statisztikai időszaki közlemények. 199. kötet KSH. Budapest, 1971.

Megjegyzések az 1. és 2. tábla eredményeihez

Az 1. táblából kitűnik a hazai arányok egyik (történetileg lényeges) sajátossága: a gazdaságilag fejlett régiók (kivéve természetesen a Központi Iparvidéket Budapesttel) felsőoktatási szempontból gyengébben fejlettek, mint a gazdaságilag kevésbé fejlett körzetek. Utóbbiak felsőoktatási „mérlegét” nagyon javítja, hogy központjaikban (Debrecen, Szeged, Pécs) kiemelkedő nagyságrendű egyetemek és főiskolák működnek.

Itt jegyezném meg, hogy régiószámításom néhány ponton eltér a *Magyarország természeti és gazdaságföldrajza* c. könyvben jelzett régióhatároktól, mert nem volt módom e határok alapján feltételezett régiók 1970. évi népességét pontosan megállapítani.

Az eltérések főleg a központi iparvidékre vonatkoznak. Alábbiakban táblázatosan közlöm ezen eltérések lényegét:

Régió neve	Az idézett műben szereplő területek	Saját számításomban szereplő területek
Központi Iparvidék	Pest megye, Fejér megyének kb. fele, Budapest, Komárom megyének kb. 1/4-e, Nógrád megye kb. 1/4-e	Budapest, Pest megye, Fejér megye
Északi Iparvidék	Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Miskolc, Heves, Nógrád megye 3/4-e	Borsod-Abaúj-Zemplén megye Miskolc, Heves, Nógrád megye
Észak-Dunántúl	Győr-Sopron megye, Veszprém megye, Győr, Vas megye, Zala megye, Komárom megye 3/4-e, Fejér megye csaknem fele	Győr-Sopron megye, Veszprém megye, Győr, Zala megye, Komárom megye
Tiszavidéki körzet.	Hajdú megye, Szolnok megye, Szabolcs-Szatmár megye, Debrecen	Hajdú megye, Szolnok megye, Szabolcs-Szatmár megye, Debrecen
Dél-Alföld	Bács-Kiskun megye, Békés megye, Csongrád megye, Szeged	Bács-Kiskun megye, Békés megye, Csongrád megye, Szeged
Dél-Dunántúl	Somogy megye, Tolna megye, Baranya megye, Pécs, Fejér megyéből egy kis rész	Somogy megye, Tolna megye, Baranya megye, Pécs.

Megítélésem szerint ezen eltérések a vázolt felsőoktatás-nagyságrendi adatok szempontjából (és a számított adatok nézőpontjából) nem befolyásolják lényegesen az eredményeket.

A 2. tábla tanulsága: a bruttó diáksűrűségi arányszám szempontjából akadnak oly városok, ahol az egyetemi, főiskolai hallgatóság nappali népessége a város lakosságának 50%-át is megközelíti, vagy meghaladja. (Szeged, Gödöllő, Keszthely.) E városokra a diákság jelenléte erősen rányomja bélyegét. („Diákvárosok.”) Ismeretes, hogy a középkor egyik vezető egyetemi városában, Bolognában a diáklakosság a város összlakosságának kb. 1/3-át is kitevte egyes időszakokban.

Ugyanakkor hazánkban nagy ipari központok (Győr, Székesfehérvár) felsőoktatási szempontból gyengén fejlettek. (0,32% körül van a diáksűrűségük.) Ez egyben az ipari és kulturális centrumok egyfajta disszociációját is mutatja.